

ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈՒԼՅԱՆ

(Ավագ դասախոս)

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Վարդանանց պատերազմի նահատակների հիշատակին նվիրված այս տոնը ամեն տարի, ավանդաբար, տոնվում է հայ ժողովրդի կողմից որպես նրա ազգային ամենանվիրական տոներից մեկը: Այս տոնը տոնվում է հայաբնակ այն բոլոր վայրերում, որտեղ կա եկեղեցի և ազգային բնմ: Իսկ այնտեղ, որտեղ ոչ եկեղեցի կա և ոչ էլ ազգային բնմ, այս տոնը տոնվում է դարձյալ, բայց այս անգամ՝ հոգիների առանձնության մեջ, անթերջված հույսի առկայծումներով, ազգային եկթագիտակցության հուշարարությամբ:

Ժողովրդի կողմից նվիրագործված խորհուրդը իր ներգործությամբ ավելի մեծ է լինում, քան նրան տուն տվող պատմական իրադարձությունը: Այսպես, Վարդանանց պատերազմը, որպես բովանդակություն, որպես խորհուրդ, ավելի մեծ է, քան «Վարդանանց պատերազմ» հասկացողությունը:

Անշուշտ, Վարդանանց պատերազմը ուներ իր նյութական պատճառները:

Հսկրահայտ են մեր ժողովրդի պատմության փաստերը: Արշակ 2-րդի և ապա նրա որդու՝ Պապի, ըստ էության ճիշտ, բայց կիրառման ձևերի մեջ սխալ քաղաքականությունը ոչ միայն չստեղծեց կենտրոնական, ուժեղ իշխանություն, այլ հասցրեց Հայաստանի թուլացմանը, նրա բաժանմանը Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև 387 թվականին: Բյուզանդական Հայաստանում շուտով վերանում է հայերի քաղաքական իշխանությունը: Պարսկական Հայաստանում մոտ կես դար հայերը շարունակում են պահել իրենց կիսաանկախ դրությունը: Հայաս-

տանի թուլացումը գրգռել էր մեր երկու գիշատիչ հզոր հարևանների զազանային ախորժակները: Բայց տարօրինակ, երիցս սուրբ, ստեղծվածային ժողովուրդ է հայ ժողովուրդը՝ օժտված հակազդելու հրաշագործ, անմահ ուժով: Մեր պատմության մեծագույն իրադարձությունը տեղի է ունեցնում այն ժամանակ, երբ Հայաստանը քաղաքականապես թուլացել, զինվորապես քայքայվել էր: 406 թվականին Մեսրոպ Մաշտոցը հնարում է հայկական տառերը: Ստեղծվում է մեր ինքնուրույն դպրությունը: 301 թվականին հայերը, պաշտոնապես ընդունելով քրիստոնեությունը, սահմանագատվել էին հեթանոս Պարսկաստանից, իսկ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությամբ՝ սահմանագատվեցին նաև կրոնակից Բյուզանդիայից և ընկան քաղաքական առանձնացման մեջ: Պարսկաստանի համար Հայաստանը հարուստ, պիտանի երկիր էր, կամուրջ՝ իր և Բյուզանդիայի միջև: Պարսիկները նկատեցին հայերի քաղաքական առանձնացումը և գործի անցան: Պարսկական արքունիքը մեծագույն շտապողականությամբ ձեռնարկեց հայերի պարսկացման գործին: Ի՞նչ արած, բոլոր դարերի բռնակալների խելքը ավելի երկար չէ, քան իրենց սուրբ: Իրենց ուժերից վեր է, չեն կարող նկատել ոգու հակազդեցությունը: Հազկերտը գործեց ըստ նմանության յուրում, այսինքն՝ բռնակալական մեթոդներով: Առանձնացրեց, չեզոքացրեց հայերի ուզանական ուժը: Միմյանց դեմ գրգռեց հայ նախարարներին, սահմանափակեց նրանց ժառանգական իրավունքները, հոգևորականության

ձեռքից խլեց դատարանները: Երկիրը դրեց ծանր հարկի տակ. հարկից ազատ չմնացին նույնիսկ վանքերը, միանձնյա հոգևորականները, սուսջ քաշեց, պարզատրեց միայն սրիկաներին, պնակալեզներին: Հայաստանի տնտեսական քայքայումով Պարուկաստանը հույս ուներ գլուխ բերելու հայերի հավատարացության գործը: Ահա պատմական իրադրությունը, ահա այն նախադրյալները, որոնք ավելի պատրվակ, քան թե պատճառ ծառայեցին Վարդանանց պատերազմին: Վարդանանց պատերազմի պատճառները ավելի խորն էին. Վարդանանց պատերազմը անխուսափելի էր, պիտի տեղի ունենար: Վարդանանց պատերազմի մեջ նորը՝ պարսիկների հարձակումը չէր Հայաստանի վրա: Պարսիկները միշտ էլ հարձակվել էին Հայաստանի վրա: Վարդանանց պատերազմի մեջ նորը այս անգամ հայերի ցույց տված դիմադրության համաժողովրդական բնույթն էր: Ո՞րն էր այն նոր գործունը, որ միասնական կամքի մեջ ձուլեց և՛ հոգևորականին, և՛ իշխանին, և՛ ռամիկին: Ահա հարցը, հարցերի հարցը: Վարդանանց պատերազմի մեջ մենք գործ ունենք նոր հայության հետ, որը որակապես տարբերվում էր ոչ միայն Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանի հայությունից, այլ նույնիսկ Տրդատ 3-րդի ժամանակաշրջանի քրիստոնյա հայությունից:

Ամեն անգամ չէ, որ պատմական ստուգությունը, դեպքերի լրիվ իմացումը՝ օգնում են հասկանալու բուն պատճառը: Վարդանանց պատերազմի ամբողջ էությունը հանձարեղ կերպով հասկացված և արտահայտված է Եղիշեի «Վասն պատերազմին Վարդանանց» աշխատության մեջ: Ավելին՝ Վարդանանց պատերազմը այսօր մեզ համար չէր ունենա այն նշանակությունը, որ ունի, եթե չլիներ Եղիշեի գիրքը: Մենք այսօր տոնում ենք ոչ թե Վարդանանց պատերազմը, որպես դեպք և իրողություն, այլ այդ պատերազմին տրված համաժողովրդական նշանակությունը, որ այնքան հանձարեղ, հայեցի կերպով արտահայտված է Եղիշեի աշխատության մեջ: Այսօր տոնելով Սրբոց Վարդանանց տոնը, մենք տոնում ենք մեր ազգային ինքնությունը, անդրադարձված Եղիշեի հանձարեղ երկի մեջ: Ահա, թե ինչու մեկ է կայանում արվեստի հրաշագործ էությունը, ահա թե ինչու մեկ է կայանում արվեստագետ մատենագրի անհուն գերազանցությունը գիտնական—պատմաբանի վրա:

Ոչ մեկ կասկած, որ Վարդանանց պատերազմը տեղի է ունեցել 451 թվականին, մայիսի 26-ին, ճիշտ այնպես, ինչպես նկարագրել է Եղիշեն: Չուր են Եղիշեին 6-րդ դար

տեղափոխելու բոլոր փորձերը: Եղիշեն 5-րդ դարում, նոր հայության զավակ է, Մեսրոպ Մաշտոցի հանձարեղ աշակերտը: Նա եղել է Վարդան սպարապետի զինվորներից և մասնակցել է պատերազմին: Եղիշեի ոճը չէ այն ոճերից, որոնք խաբել գիտեն: Եղիշեն ճշմարտախոս է, հայության ամենամաքուր բերանը: Մեղանչում են, մահացու կերպով մեղանչում են բոլոր նրանք, ովքեր Եղիշեին վեր են ածում քարոզի, որը իբր թե կուսակցական նկատառումներով գրել է իր գիրքը: Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ: Եղիշեն հայությունն իսկ է, որ իմաստավորել է իրեն՝ գրելով իր անմահ երկը՝ «Վասն պատերազմին Վարդանանց» դյուցազներգությունը:

Վարդանանց պատերազմը գնահատելիս, մեր պատմաբանները բաժանվում են երկու խմբի. կան, որ Վարդանանց պատերազմը համարում են կրոնական, կան որ՝ ազգային-ազատագրական: Երկու դեպքում էլ փոխվում է արդյոք գործի էությունը: Թեկուզ կրոնական՝ Վարդանանց պատերազմը կըկորցնի՝ արդյոք իր ազգային նշանակությունը: Բնավ երբեք: Կրոնքը, եկեղեցին ոչ միայն հակադիր չէ ազգին, այլ նրա գոյության մեկ ուրույն ձևն է: Եղել է մի ժամանակ, երբ կրոնքը հանդիսացել է մարդու անօգնականության արտահայտությունը: Բայց դարերի ընթացքում, պատմության փորձությունների միջով, պատմության դպրոցում մարդը տվորել է, զարգացել: Մարդու հետ զարգացել է նաև նրա կրոնական զգացումը, փոխել է իր բնույթը, դարձել է այն ամենահզոր ուժը, որին ստորադասվել են մարդու բոլոր մյուս զգացումները: Կրոնքը հանդիսացել է մարդու և նրան շրջապատող տեսանելի և անտեսանելի իրականության միջև գոյություն ունեցող հարաբերության ամենաբարձր արտահայտությունը, այն միակ ձևը, որով մարդը դրսևորել է իր ինքնությունը, իմաստավորել իր գոյությունը, տարազավորել բարձրագույնի մասին իր պատկերացումը: Կրոնական զգացումը նույնական է մարդու բարոյական զգացման՝ մարդու արժանապատվության զգացման հետ: Այս է պատճառը, որ պատմության ընթացքում բոլոր ժողովուրդները կրոնքը հիմք են ծառայեցրել իրենց ազգային արքայությունների համար: 5-րդ դարում հայ ժողովուրդը նույնացել էր քրիստոնեության հետ, քրիստոնեությունը դարձել էր նրա գոյության ձևը, խղճմտանքի ձայնը, նրա արժանապատվության անունը, դրոշակը: Ահա թե ինչու Հազկերտի հավատարացության հրավերին հայ ժողովուրդը հակադրեց իր միասնական «ոչ»-ը. «Յայսմ հաւատոց գմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ոչ հրեշտակք, և ոչ մարդիկ, ոչ սուր և ոչ հուր, ոչ

ամենայն զինչ և եմ դառն հարուածք: Վաղ-վաղակի արա զինչ և կամիս: Ի թէն տանջանք և ի մէնջ լանձնատութիւնք, սուր քո՝ և պարանոցք մեր»:

Վարդանանց պատերազմում կռիւելով քրիստոնէական կրոնի համար, հայ ժողովուրդը կռիւում էր իր հայրերի մամուսպատ գերեզմանների համար, իր հայրենի ծխանի կապույտ ծուխի համար, իր ծաղկավառ դաշտերի, անդնդախոր ձորերի համար, իր երկնահաս լեռների «սառցանիստ գեղեցկության» համար, իր բարակիրան աղջիկների հեզաճկուն պարի համար, իր մայրենի հրնչյունների անաղարտության համար, իր երկնապայց կաթողիկեների անկանգնելի խոյանքի համար: Սրանով է բացատրվում պարսկական բռնության դէմ հայ ժողովրդի ցույց տված դիմադրության համաժողովրդական, հերոսական բնույթը: Ավարայրի ճակատամարտում հայ ժողովուրդը կռիւ է իր պատվի և արժանապատիւության համար, կռիւ է այն բոլորի համար, ինչ իրեն համար եղել է սուրբ և նվիրական: Հազկերտի կրոնափոխության հրավերը սպառնում էր վերջ տալ հայ ժողովրդի ինքնուրույն գոյության: Հազկերտի կրոնափոխության հրավերը մի ձեռնոց էր՝ նետված մետրոպոլիտ Դանիէլի դէմ: Հազկերտը պատերազմ հայտարարեց Մեսրոպի դէմ, թարգմանիչների դէմ: Իսկ հայ ժողովուրդը կռիւեց Մեսրոպի համար: Իսկ ո՞վ էր Մեսրոպը:

Չի կարելի հասկանալ Մեսրոպին, առանց հասկանալու այն վճռական, կենսական նշանակությունը, որ ունեցավ քրիստոնէությունը մեր ժողովրդի կյանքում:

Մեր պատմաբաններից ոմանք հայերի կողմից քրիստոնէության ընդունումը բացատրում են ավատապետական հարաբերությունների ամրապնդման անհրաժեշտությամբ: Պարսկաստանը նվազ ավատապետական չէր, քան Հայաստանը: Բայց Պարսկաստանը չընդունեց քրիստոնէությունը: Ուրեմն հայերի կողմից քրիստոնէության ընդունման պատճառը պետք է փնտրել այլ տեղ:

Մեր ոգին, ստեղծագործական հանճարը ինքնուրույն է, բայց ազգակից՝ հունականին, դասական հունականին: Պարսկաստանն իր մշտնջենական հարեանությամբ մեզ վրա ազդել է միայն իր կենցաղով, իր սովորույթներով, մեզ փոխ է տվել մի շարք բառեր, որոնց աղօթ ժառանգորդն անգամ չի հանդիսանում: Թեև կարճատև՝ հեղինակաւոր շրջանը եղել է այն քուրան, որի մեջ թրծվել է մեր ոգին:

Ահա այս ոգին էր, որ իր բնական աճի հետեւանքով պատրաստ էր ընդունելու և ըն-

դունեց քրիստոնէությունը: Քրիստոնէությունը, համեմատած գրադարտական կրոնին, անհունորեն ավելի բարձր էր, համահնչուն էր մեր էության, որ հասունացել, առնականացել, վսեմացել էր՝ անցնելով հեղինակաւոր դարձման քույր: Թագավորական հրամանագիր-օրենքներով ժողովուրդները ոչինչ չեն ընդունում, ոչինչ չեն անում: Նրանք ընդունում են միայն այն, ինչ համահնչուն է իրենց էության հետ, ինչ համապատասխանում է իրենց ներքին ակնկալության: Հայերի կողմից քրիստոնէության ընդունումը պետք է բացատրել ոչ թե ավատապետական հարաբերությունների ամրապնդման անհրաժեշտությամբ, այլ մեր ոգու աճով ու հասունությամբ: Մենք մեր ոգու աճով ու հասունությամբ ընդունեցինք քրիստոնէությունը: Իսկ ընդունելով քրիստոնէությունը, մենք մեզ վերագտանք մեր որակի ավելի բարձր ձևի մեջ: Ահա գիտակցված այդ նոր որակի արգասիքն էր Մեսրոպը: Ահա այդ նոր որակի թելադրանքով է, որ Մեսրոպը ստեղծեց գիր ու գրականություն, որ անդրադարձրեց մեր ոգին իր բոլորեղանի մաքրությամբ: Այլ կերպ անկարելի է բացատրել հայոց 5-րդ դարը: Ոգեպետ, մշակութապետ ավելի ցածր աստիճանի վրա կանգնած Պարսկաստանը չէր կարող ներել քրիստոնէա Հայաստանին, որ կանգնած էր ավելի բարձր ոգեկան մակարդակի վրա: Եվ Պարսկաստանը գազանային կատաղությամբ հարձակվեց փոքրիկ Հայաստանի վրա: Ահա այստեղ պետք է փնտրել Վարդանանց պատերազմի բուն պատճառը: Մնացյալ պատճառները պատրվակ են միայն, ծխածածկույթ: Վարդանանց պատերազմի հիմնական պատճառը նյութի անհաշտությունն է ոգու հետ: Վարդանանց պատերազմը ոգու պատերազմ էր բիրտ նյութի դէմ: Ով մի անգամ փեսայանում է բարձրագույն ոգու հետ, էլ չի կարող ետ դառնալ, քանզի ունի նախանշի բոլոր կամուրջները: Ահա թե ինչու Հայաստանը, ամեն կողմից թողնված Հայաստանը, ինքն իր մեջ պառակտված Հայաստանը, մենակ ու սուրբ Հայաստանը սուր բարձրացրեց պարսկական հզոր տերության դէմ: Հայ ժողովուրդը իր պատմական ճակատագրով նման է ճախրող այն արծիվին, որ շանթահարվում է փոթորկի մեջ: Բայց ճախրելու վարժված արծիվը չի կարող չճախրել: Հայ ժողովուրդը եղել է իր իսկ գերազանցության զոհը, չի հաշտվել կյանքի ստորացուցիչ պայմանների հետ, նահատակվել է՝ փիզիկականից իր գոյությունը դարձնելով ոգեկան: Հայ ժողովուրդը կատուցել է միայն ոգու ամրոցներ, որոնց դէմ անգոր է եղել

ծամանակը՝ իր հաջորդական հարվածներով: Սովորական աչքի համար Վարդանանց պատերազմը խելացնորություն էր: Այդպես կարծեց Վասակը և գործից դալանությունը: Վասակը կարճատես էր, չափազանց երկրային, անհաղորդ բարձրագույն իմաստության: Բայց Սահակ Պարթևի թողը՝ Վարդան Մամիկոնյանը, որի վրա այդ տագնապալի օրերին կանգ էր առել հայ ժողովրդի ընտրությունը, ավելի հեռուն տեսավ, քան իր բոլոր ծամանակակիցները, զինվեց իր հարազատ ժողովրդի գերազանցության գիտակցությամբ, սուրը կրակին տվեց, գիտակցաբար դեպի մահ գնաց, մահվամբ զմահ կոխաց: «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ անմահութիւն» պիտի դիտարկեցինք հետո հրեղեն Նիկիեն: Այդ, չգիտակցված մահը մահ է, բայց գիտակցված մահը ազատ, անքնադատ, մեծ ու լայնահուն կյանքի համար, անմահություն է: Երբ այսօրվա աշխարհի հզորներից շատերը թափառում էին անտառներում, հայ ժողովուրդը հասավ այդ գերագույն իմաստության: Փա՛ռք ու պատիվ նրան:

451 թիվ. մայիսի 28-ը: Հայոց աշխարհի գարունն էր: Այս նույն արևն էր հրկիզել հայոց երկինքը, այս նույն աստղերն էին պայթյալեցել հայոց երկնքում: Գարուն էր, բայց դաշտերում կանգ էր առել հայ գյուղացու աշխատանքը: Առանց մանկալի՝ արորի խփի խրված էր մնացել հողի կրծքին: Առանց հովվի՝ ճախիրն անտեղ թափառում էր հանդերում: Լո՛ւ էր հայ շինականի ավանդական հորովելը: Նա թողել էր իր արուն ու ազգին, գնացել Վարդանի բանակը: Թեթև ծուխ էր քարձարանում միայն երրիկներից: Հայ ախոր մամիկը արտառվախառն հաց էր թխում և աղոթում: Նորահարսը աչքը ճամփին՝ մտորում էր. կանցնի՞ արդյոք արհավիրքը, նորից կկիսի՞ արդյոք հացը իր քաջամարտիկ ամուսնու հետ. և իր հարցին պատասխան չգտնելով՝ լուռ խաչակնքում էր:

Պարսկական գազանը մտել էր հայոց սուրբ հողը: Նրա հահից թռել, գնացել էին հայոց աշխարհի սպիտակ աղավնիները: Ծանր լուրջություն էր իջել Ավարայրի վրա: Գիշեր էր. գետեզրյա եղեգներին քվելով՝ հոսում էր Տղմուտի տղմախառն ջուրը: Նրա մյուս ափին պարսկական բանակն էր՝ իր ծանրամարմին փղերով: Այս ափին՝ հավաքվել էր հայկական համագունդը՝ իշխան, ռամիկ, բանահա, բոլորն էլ վառված հայրենից սիրով: Գիշեր էր. մերձակա սարերից հովը բերում էր նոր ծլած խոտի խոնավ

բուրմունքը: Լուսինը մերթ երևում էր, մերթ անհայտանում թխակուտակ ամպերի ետին: Միայն ծղրիղն էր, որ անկերք շաղակրատում էր: Գիշեր էր: Բռունցքի պես իրար սեղմված՝ լուռ էին հայ մարտիկները և մտածում. ո՞ւմ էին թողել իրենց հայրենի կալվածները, իրենց արուն ու ազգին. ո՞ւմ էին վստահել օրորոցում ննջած իրենց մանկանց խաղաղ քունը. ո՞վ պիտի պաշտպաներ հայ նորահարսի առագաստի պատիվը: Բռունցքի պես իրար սեղմված՝ լուռ էին հայ մարտիկները և մտածում: Հանկարծ խոր գիշերվա մեջ պատարագ մատուցվեց: Հեռու Օշականից, ծանր շիրմաքարը դեն գցելով, հովի թևերով հայ մարտիկներին այցի եկավ Մեսրոպը: Մարգարեները սկսեցին հայերեն խոսել. իր սիրո բարձունքից ներքև խոնարհվելով՝ Քրիստոսը ցույց տվեց իր վիրավոր կողերը: Հայ մարտիկները հաղորդվեցին. նուրացավ կարծես գիշերը. գարունը իր ամբողջական թափով մտավ հայ մարտիկների հոգու մեջ. վերակենդանացան հայրենի բոլոր քաղցրությունները. հայրենի դաշտերում ծաղկած մի հսկայական նշենի իր սպիտակ երագով արբեցրեց հայ մարտիկներին: Վասն կյանքի: գեղեցկության հաղթանակի, վասն արդարության, ճշմարտության հաղթանակի. անց, լեռնացավ գայրույթը հայ մարտիկների կրծքի տակ: Նրանք դարձան անհամբեր: Բայց արդեն լուսանում էր: Վարդանյան մեզը տղոցելով չարագուշակ հնչեցին. «Եստերագմական գալարափողերը: Ով էր, մեկը մի նետ արձակեց, մեկ ուրիշը պատահանեց, այնքան անսպասելի՝ սկսվեց ճակատամարտը նետածություններ:

«Վասն հայրենեաց, վասն Հիսուսի» որոտաց Վարդանի հրամանը: Հայ մարտիկները գրոհի նետվեցին. երկուստեք սկսվեց ճախհիքը: «Ջարկին գա՛րկ առավել, մահին մա՛հ առավել» հնչում էր հայ ռազմական գուսանի անլուելի երգը: Վերացավ կյանքի ու մահվան սահմանագիծը: Հայ մարտիկները կոպում էին ինքնամոռաց հափշտակությամբ. մահ էին տալիս, մահ ընդունում: Գետը լցվեց դիակներով: Վարդանը, որ իր դիտանցից դեկա՛ւարում էր ճակատամարտը, էլ չհամբերեց. մի վերջին անգամ դիտեց ռազմադաշտը: Հայ ժողովուրդը մղում էր իր գոյության կոփվել: Վարդանը վերացավ, կրտռվեց իր ծամանակից, ակնթարթի մեջ տեսավ հայոց բոլոր դարերը, հայոց ներկան ու ապագան: Իր ճակատագիրը, իր ողջ ժողովրդի ճակատագիրը կանչում էր նրան: Եվ նա գնաց: Մորիկի պես սլացավ, անցավ գետի մյուս ափը: Թոշում էր Մամիկոնյանը, արշավասուրբ գրոհում էր ալլու՛ձին. մոլեգնում էր ժողովրդական համագունդը: Խաչին

գուգահեռ՝ փայլատակում էր սուները: Վարդանը խոյացավ, նետի պես խրվեց թշնամի խմբավորումների մեջ, սկսեց նախհիրը: Պրտուտահողմի պես ճարակելով՝ առաջացավ, հասավ մինչև Մատյան գունդը, այն շփոթեցրեց. բայց ընկավ պաշարման օղակի մեջ. օղակը գնալով սեղմվեց, մի դավաճան նետ վերջ տվեց Վարդանի կյանքին: Ընկավ Վարդանը. նահատակվեց հալոց սուրբ սպարապետը: Հեռվից իր ալտոր գլուխը խոնարհեց Մասիսը: Վարդանի մահը պատկերեց հայ մարտիկներին. նրանք զգացին թշնամու թվական գերազանցությունը: Փոխեցին կրոնի ձևը: Հակագրոհներով նահանջեցին դեպի անտառները, դեպի երկրի անտիկ վայրերը: «Վասն հայրենյաց» լողունգը երեսուն տարի շարունակեց պայքարը, երբեմն նահանջեց, նորից գրոհեց, մինչև որ շարդեց պարսկական գազանի մոռորը, այն դուրս շարտեց երկրի սահմաններից. վերականգնեց մեր ժողովրդի արժանապատվությունը: Մամիկոնեից Տան նահապետի սկսած գործը իր հաղթական ավարտին հասցրեց նրա եղբոր կոթյունը՝ Վահան Մամիկոնյանը: Նվարասկը հայ գեներալ, հայ ոգու հաղթանակն էր:

Վարդանանց պատերազմը չէր կարող տեղի չունենալ: Վարդանանց պատերազմը հայ ժողովրդի պատմական աճի անխուսափելի հետևանքն էր: Վարդանանց պատերազմը մեարդայան ոգու ռազմական արտահայտությունն էր, այդ ոգու նվիրագործումը արյունով: «Կրոնական կամ ազգային-ազատագրական» որակումները քիչ են սպառելու համար Վարդանանց պատերազմի խորհուրդն ու իմաստը. Վարդանանց պատերազմը հայ ժողովրդի լինելու և չլինելու հարցի լուծումն էր: Վարդանանց պատերազմը այդ հարցը լուծեց ի նպաստ մեզ: Վարդանանց պատերազմը մեզ հնարավորություն տվեց գոյություն ունենալ համաձայն մեր ճակատագրին, մեր իսկ նմանությանը, մեր ոգու անհեղյի կնիքով: Բավական չէ գոյություն ունենալ, պետք է գոյություն ունենալ սեփական անունով, սեփական արժանավորությամբ՝ անկախ, ինքնուրույն, միայն ու միայն քեզ նման, և ոչ ուրիշին: Ահա թե ինչու տեղի ունեցավ Վարդանանց պատերազմը, ահա թե ինչու հայ ժողովրդը հավաքաբար դիմեց նահատակության՝ Եղիշեի բերանով հասնելու համար գերագույն իմաստության. «Մահ ոչ իմացյալ մահ է, մահ իմացյալ անմահություն»: Այս իմաստությունը իր կշռով ավելի ծանր է, քան Արարատ լեռը, կամ այլ կերպ սուած՝ մեր հոգեկան աճի Արարատն է: Ահա այդ հոգեկան աճի հասած ժողովուրդն էր, որ իր

վանքերով, իր սրբավայրերով, իր մագաղաթյա երկաթագիր սուրբ մատյաններով կովեց պարսկական հզոր բանակների դեմ, կովեց նենգ ու դրուժան Բյուզանդիայի դեմ, անցավ հրի ու սրի միջով և հաղթեց: Եղել ենք, կանք ու կլինենք: Ովքեր կասկածում են, թող նայեն իրենց շուրջը: Բեղուն է հայ ժողովրդի արգանդը, այն ձևավորել է Մեսրոպը, այն ակոսել է Եղիշեն: Քանի մեր ականջին կհնչեն Եղիշեի հրեղեն խոսքերը՝ մենք կլինենք, կստեղծագործենք մեր ոգու նմանությամբ, հանուր աշխարհին՝ «իմ անունը Արամ է» կաղաղակի Վիլյամ Սարգսյանը, Երեսնը կլինի մեր նոր Անին, մեր երկնակամարում կփայլատակեն Խաչատրյաններն ու Համբարձումյանները, Բաղրամյաններն ու Մարտիրոս Սարգսյանները:

Վասակին արդարացնելու համար՝ մեր պատմաբաններից ոմանք, հատկապես պունեցի պատմաբանները, Վարդանին մեղադրում են շտապողականության և քաղաքական կարճատեսության մեջ: Վարդանին մեղադրում են նաև ռազմական սխալների մեջ: Մեղադրել Վարդանին ռազմական սխալների մեջ—նշանակում է չհասկանալ Վարդանանց պատերազմի էությունը: Վարդանանց պատերազմը ռազմավարական, ստրատեգիական պատերազմ չէր. Վարդանանց պատերազմը ժողովրդական պատերազմ էր. Քրիստոնյա Հայաստանի վճարած արյան ամենամեծ տուրքը՝ իր հալիտենական փրկության համար: Կարելի՞ է արդյոք մեղադրել Քրիստոսին, որ խաչվեց: Չէ ո՞ր Քրիստոսը աստվածորդի էր. իր մատի մեկ շարժումը բավական էր ոչնչացնելու համար իր բոլոր հակառակորդներին. բայց վսեմ աստվածորդին իր սիրո անհաս բարձունքից ներքև խոնարհվեց. մարդկանց ձեռքով բարձրացվեց խաչ՝ ավարտելու համար մեղապարտ մարդկությանը փրկելու իր աստվածային առաքելությունը: Վարդանի նահատակությունը նման է Քրիստոսի խաչելության: Մերը, գաղափարը հրաշագործ դառնալու համար պետք է նվիրագործվի արյունով: Եթե այսօր քրիստոնեական ուսմունքի հավիտենության գաղտնիքը խաչի մեջ է, ապա հայ ժողովրդի հավիտենության գաղտնիքը իր որդիների առատորեն հեղած արյան մեջ է: Ջուր են Վասակին արդարացնելու բոլոր փորձերը: Վասակը դավաճան է, դավաճան էլ կմնա, աշխարհում ոչ մի ուժ նրան չի իջեցնի անարգության այն պլունից, որին գամել է նրան հայ ժողովրդի հավիտենական նզովքը: Դավաճան է նա, ով սուր է

բարձրացնում իր սեփական ժողովրդի վրա, ով այրիացնում է մայրերին, ով որբացնում է մանուկներին: Լավ է դժոխքը արդարությանը, քան արքայությունը դավաճանությանը: Թող հավիտենական կրակը կլանի մեզ, թող բոցեղեն լեզվակներով խորովի մեզ, միայն թե, ո՛վ եղբայրներ, «արիության վատություն չխառնենք, հեթանոսների բազմության առաջ թիկունք չդարձնենք»: Ահա Վարդանը, ահա հայ ժողովուրդը: Վարդանը հայ ժողովրդի ամենամեծ սրբությունն է, նրա խիղճն է ու պատիվը, նրա շուշանամարմին հոգու գրահավորչալ նահատակը:

Դար-դարի հետևից հոսել է ժամանակը: Այսօր ավելի քան 15 դար է անցել այն օր-

վանից, երբ տեղի ունեցավ Վարդանանց պատերազմը: Այսօր ոչ Վարդանը կա, և ոչ էլ նրա 1036 այն քաջ նիզակակիցները, որոնք իրենց արյամբ ոռոգեցին Ավարայրի դաշտը: Չկան նրանք, քայց կանք մենք, կա հայ ժողովուրդը, կա՝ մանավանդ, հավետ պայծառ գլգլում է մեր լեզուն, մեր հայրենավանդ, մեր քաղցրաբառ հայոց լեզուն: Էլ ինչո՞ւ վիճել, ինչո՞ւ հարցնել, թե Վարդանանց պատերազմը կրոնակա՞ն էր, թե՞ ազգային-ազատագրական. ինչո՞ւ Վարդանանց պատերազմի խորհուրդը փնտրել այնտեղ, որտեղ այն չկա: Վարդանանց պատերազմի խորհուրդը մեր ժողովրդի գոյության փաստի մեջն իսկ է: Վարդանը մենք ենք:

